

DE CHEMIST

DE GESCHIEDENIS VAN EEN
VERDWENEN BEROEPSGROEP,
1600-1820

Henk Vermande

De chemist

De chemist

De geschiedenis van een verdwenen beroepsgroep,
1600-1820

HENK VERMANDE

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Historia Medicinae, Stichting Unger-van Brero Fonds, J.E. Jurriaanse Stichting, Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, prof. Van Winterfonds, Gravin van Bylandt Stichting, Hendrik Muller Fonds, Dr. H. Bosman (Launceston, Tasmanië), Bayer AG.

Dit is de handelseditie van een dissertatie aan de Universiteit Maastricht.

© 2021 Henk Vermande
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049683

Omslagontwerp & opmaak: Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

VOORWOORD

In de jaren 60 van de vorige eeuw, ik was een beginnende tiener, gingen wij als gezin wel eens op vakantie naar Frankrijk. Mijn vader was geïnteresseerd in de herkomst van een oud familiewapen: de salamander in het vuur, en meende de oorsprong in Frankrijk te vinden. Dit heraldisch dier is daar volop te zien op gebeeldhouwde decoraties van de kastelen aan de Loire, waar het een persoonlijk embleem was van koning Frans I (1494-1547). De kastelen en de omgeving van de Loire vormden een aantrekkelijke vakantiebestemming, maar ik vond de salamander-hobby van mijn vader toch wel wat curieus. Dat veranderde zo'n twintig jaar later – ik was inmiddels een beginnende dertiger – toen ik het boek *De Uithangteekens* van Van Lennep en Ter Gouw (1868) onder ogen kreeg. Daarin las ik op de pagina's 95 en 105 van deel 1 het volgende stukje over uithangtekens van farmaceutische beroepen:

Apothekers, Chemisten en Drogisten hebben, en hadden al vóór eeuwen, toen die beroepen nog verenigd waren, hun *Gapers*. [...] Reeds in 't midden der 17de eeuw waren de drie beroepen gescheiden. De apothekers werden te Amsterdam in 1638 tot 'een apart Gilde' gemaakt. Hun werk was "t prepareeren der medicamenten," anders gezegd: 'recepta toemaken,' – en daarom moesten zij ook 'de Latijnse tale redelicker wijze verstaen'. De Drogist was de 'verkoper van gedroogde of versche kruiden'; de 'Chymist' bereidde de 'chymicalia.' Van toen of had elk der drie beroepen bij den gaper, die hun gemeen goed was, ook nog een eigen uithangteeken, – bij de Apothekers hing de *Vijzel* uit, bij de Drogisten: *de Snuit van den Zaagvisch, de Hertshoorn en een Rist Slaapbollen*, en bij de Chemisten de *Salamander*, het dier, waarvan verteld werd, dat het in 't vuur leeft.

De salamander-in-het-vuur werd dus niet alleen gebruikt in de heraldiek, maar het was ook het embleem van de 'chemist', een voor mij onbekend beroep. Dat prikkelde mijn nieuwsgierigheid. Wat waren dit voor lieden, en waarom kozen zij de salamander als uithangbord? Het vormde het begin van een speurtocht, waarin ik in eerste instantie, net als mijn vader, zocht naar de restanten van een kennelijk eeuwenoude traditie. Ik kwam al snel uit bij een aantal drogisterijen in Nederland die nog de naam Salamander voerden, en oude salamander uithangborden en gevelstenen in Nederlandse musea. Het was een leuke hobby, die wellicht ook wel een zekere romantische drang bevredigde naar het onderzoeken van een verleden waarin mogelijk wortels liggen van het heden, en het idee dat je als pionier iets in kaart bracht wat nog niemand eerder had gedaan. Het vormde in ieder geval een aange-naam tegenwicht voor mijn baan als civiel ingenieur in de bouw, en mijn vaderschap van drie opgroeiende kinderen, waarin ik vooral bezig was met het managen van het heden en het vormgeven van de toekomst.

In 2012 kreeg mijn hobby een meer wetenschappelijke karakter, toen ik in contact kwam met Ernst Homburg. Hij had in 1989 in *Bulletin van de Kring voor de geschiedenis van de pharmacie in Benelux* aan de lezers de vraag gesteld wie hem nadere mededelingen kon verschaffen over het beroep van de ‘chemist’ of ‘chymist’ in de Noordelijke Nederlanden. Hij had deze informatie nodig voor zijn proefschrift waar hij op dat moment mee bezig was, dat ging over de sociale beroepsgeschiedenis van de Duitse ‘Chemiker’. Zijn oproep in het *Bulletin* leverde geen reacties op, en in zijn proefschrift dat in 1993 verscheen beperkte hij zich voor Nederland tot het geven van enige voorbeelden van ‘chymisten’ uit de secundaire literatuur. Het was duidelijk dat hier een hiaat lag in de farmaceutische en chemische geschiedschrijving. Ernst moedigde mij aan een proefschrift te schrijven over de beroepsgeschiedenis van de Nederlandse chemist, en dat leek mij – als niet-historicus – een geweldige uitdaging.

Het leidde tot een onderzoeksproject dat al met al zes jaar zou duren. Het bleek een boeiende zoektocht in archieven en literatuur, die mij in aanraking bracht met voor mij tot dan toe tamelijk onbekende vakgebieden van de geneeskunde, natuurfilosofie, farmacologie, scheikunde, alchemie, emblematiek en vaderlandse geschiedenis. Het ging daarbij allang niet meer over de salamander maar over het in kaart brengen van opkomst, bloei en neergang van het chemistenberoep.

Dit proefschrift zou niet mogelijk zijn geweest zonder de jarenlange begeleiding, inzet, en het geduld en enthousiasme van Ernst Homburg. Een betere promotor had ik mij voor deze studie niet kunnen wensen. Op zijn ongelooflijke kennis van de chemie en de chemische beroepsgeschiedenis kon ik altijd een beroep doen. Als bèta-man ben je geneigd om te denken in termen van ‘feiten’ en ‘waar-onwaar’. Ernst leerde me dat er in historisch onderzoek ook altijd veel grijs tinten zijn, en dat het er vooral op aankomt je eigen verhaal te vertellen, met duiding van feiten én grijs tinten. Hij spoorde me steeds aan om vanuit het detailniveau op te stijgen naar de grotere verbanden en om niet ‘whiggish’ of anachronistisch te redeneren. Dank daarvoor!

Aan het boek hebben verder een groot aantal mensen een bijdrage geleverd, in de vorm van inhoudelijke discussies, opmerkingen, tips of biografische naspeuringen. Ik noem hier in het bijzonder, in alfabetische volgorde: Peter Altena, Angenetha Balm-Kok, Annette Bierman, Catherine Boon-Langedijk, Karel Davids, Marjolein van Dekken, Heidi Deneweth, Peter van den Hooff, Johan Joor, Wouter Klein, Ruud Lambour, Clé Lesger, Hans Luijten, Sue Mayer, Ad Minderhoud, Elisa van Nederveen Meerkerk, Maarten Prak, Thijs Rinsema, Ingena Vellekoop, Ton Vermeulen, Robert Vlugt en Andreas Weber. Speciale dank is verschuldigd aan Verana Demoud voor de Latijnse vertalingen. Erkentelijk ben ik verder alle archief- en bibliotheekmedewerkers van met name de stadsarchieven Amsterdam en Rotterdam, de universiteitsbibliotheek Utrecht, en mijn lokale bibliotheek in Soest, voor het aanslepen van de talloze archiefstukken en boeken.

En ja, lieve Agnes, Laura, Oscar en Ralph, zonder jullie aanwezigheid, steun en toeverlaat had ik dit meerjarige project natuurlijk niet tot een goed einde kunnen brengen.

Soest, mei 2021
henk@vermande.eu

INHOUD

Voorwoord	5
I Inleiding	13
1.1 Een nieuw beroep	13
1.2 Historiografie van de chemist	14
1.3 Doel en relevantie van dit proefschrift	18
1.4 Beroepsvorming	19
1.5 Onderzoeksmethoden	29
1.6 Opzet van het boek	32
 DEEL I VOORGESCHIEDENIS: (AL)CHEMIE, (AL)CHEMISTEN EN DE OPKOMST VAN DE CHEMIST ALS LEVERANCIER VAN CHEMISCHE MEDICIJNEN, 16^e-17^e EEUW	
2 ‘(Al)chemie’ en ‘(al)chemisten’ rond 1600	37
2.1 Inleiding	37
2.2 ‘Alchemie’ en ‘chemie’: is er een verschil?	38
2.3 Ontwikkeling van de (al)chemie	39
2.4 De scope van de (al)chemie en het Nederlandstalige corpus van literatuur rond 1600	41
2.5 Sociale milieus en beroepsstructuren waar (al)chemisten werkzaam waren in de 15 ^e -16 ^e eeuw	47
2.5.1 Inleiding	47
2.5.2 Ambachtslieden en kleinschalige chemicaliënbereiders	47
2.5.3 (Al)chemische functies in mijnbouwgebieden	52
2.5.4 (Al)chemische functies in laboratoria van vorsten	55
2.5.5 Individuele en rondreizende ‘goudmakers’	58
2.5.6 Stadsdoktoren	59
2.5.7 Distillateurs	59
2.5.8 Apothekers	62
2.5.9 ‘Grensconflicten’ met ongereguleerde medicijnbereiders	63
2.6 Conclusies en vooruitblik	65

3	'Chemiatrie', en het ontstaan van een markt voor chemische geneesmiddelen in de Nederlanden, 16^e-17^e eeuw	68
3.1	Inleiding	68
3.2	Paracelsus-beweging, 1550-1600	69
3.3	Opkomst chemiatrische farmacie, 1600-1645	74
3.4	Hoogtijdagen van de chemiatrie, en acceptatie van chemische geneesmiddelen, 1645-1700	82
3.4.1	De opmars van chemische geneesmiddelen	82
3.4.2	Verklarende factoren	84
3.4.3	Wedergeboorte van de paracelsische geneeskunde en de chemiatrie	85
3.4.4	Introductie van de chemie bij universiteiten en athenea	88
3.4.5	Glauber vestigt zich in Nederland	90
3.4.6	Chemische farmacie wordt respectabel	90
3.5	Samenvatting	92
4	Chemische medicijnbereiders en de opkomst van de Nederlandse chemist, 16^e en 17^e eeuw	94
4.1	Inleiding	94
4.2	Paracelsisten en andere makers van geneeskrachtige distillaten en chemische geneesmiddelen, 1550-1600	94
4.3	Medicijnbereiders tijdens de opkomst van de chemiatrie, 1600-1645	96
4.4	Medisch-farmaceutische beroepsgroepen tijdens de hoogtijdagen van de chemiatrie, en de opkomst van de chemist, 1645-1700	97
4.4.1	Medicinae doctores	97
4.4.2	Heelmeesters	101
4.4.3	Apothekers	101
4.4.4	Drogisten	102
4.4.5	Distillateurs, sterkwaterstokers en sublimaatmakers	104
4.4.6	Johann Rudolph Glauber	106
4.4.7	Rondtrekkende (al)chemisten en handelaren	107
4.4.8	Chemisten	108
4.4.9	Toenemend aantal grensconflicten en 'boundary-work'	113
4.5	Conclusies en confrontatie met de historiografische aannames omtrent het ontstaan van het chemistenberoep	116
	<i>EXCURS: De Brandende Salamander</i>	119
5	De salamander als verbinding tussen chemische praktijken en continuïteit in de alchemie-chemie in de 17^e eeuw	121
5.1	Inleiding	121
5.2	Symboliek en emblematiek van de vuursalamander	121
5.3	Gebruik van de salamander in de (al)chemie	126
5.4	Het gebruik van de salamander als uithangteken van sterkwaterstokers en distillateurs	140

5.5	Verdere verspreiding van de salamander als uithangteken van chemisten	141
5.6	Uitgave van Lancilotti's <i>Brandende Salamander</i> (1680)	142
5.7	Samenvatting	145
DEEL II DE BEROEPSGROEP VAN DE CHEMISTEN IN NEDERLAND IN DE 17 ^e -19 ^e EEUW		
6	Algemene karakteristieken van de beroepsgroep 1670-1820	149
6.1	Inleiding	149
6.2	Afbakening van de beroepsgroep	149
6.3	Aantallen chemisten	151
6.4	'Chymicalia'	153
6.5	Chemicaliën binnen de farmacie	156
6.6	De afzetmarkten voor chemicaliën van de chemisten en hun rollen daarin	158
6.7	Beroepsdomeinen en grensconflicten	160
7	De eerste generatie chemisten in Amsterdam en Rotterdam, 1670-1760	164
7.1	Inleiding	164
7.2	Algemene ontwikkeling	164
7.3	Beroepspraktijk	165
7.3.1	Productenrange	165
7.3.2	Rollen en afzetmarkten	166
7.3.3	Beroepsgerelateerde activiteiten	168
7.3.4	Werkplaatsen	169
7.4	Regelgeving en grensconflicten met apothekers	169
7.5	Maatschappelijke aspecten	172
7.5.1	Opleiding	172
7.5.2	Inkomen	173
7.5.3	Sociale netwerken en professionele verbanden tussen chemisten	175
7.5.4	Uiterlijke kenmerken – beroepsidentiteit	175
7.5.5	Maatschappelijke status	177
7.6	Conclusies: een stabiele periode	177
8	De opkomst van de medicijnverkopende chemist, 1760-1795	179
8.1	Inleiding	179
8.2	Algemene ontwikkeling	179
8.3	Beroepspraktijk	183
8.3.1	Productenrange en de opkomst van de chemische fabrieken	183
8.3.2	Rollen en afzetmarkten	184
8.3.3	Beroepsgerelateerde activiteiten	186
8.3.4	Werkplaatsen	187
8.4	Wet- en regelgeving en grensconflicten met apothekers	189
8.4.1	Opkomst medicijnbereidende chemist als concurrent van de apotheker, 1760-1785	189

8.4.2	Chemisten stellen zich onafhankelijker op, en de tegenreactie van de Amsterdamse apothekers, 1785-1795	190
8.5	Maatschappelijke, sociale en culturele aspecten	192
8.5.1	Opleiding en training	192
8.5.2	Professionele verbanden en sociale netwerken tussen chemisten	192
8.5.3	Uiterlijke kenmerken – beroepsidentiteit	193
8.5.4	Maatschappelijke status	195
8.6	Conclusies	196
9	Vrije vestiging en de volksgezondheid, 1795-1810	198
9.1	Inleiding	198
9.2	Algemene ontwikkeling	198
9.3	Wet- en regelgeving	200
9.3.1	Bestaande stedelijke keuren blijven van kracht, 1795-1804	200
9.3.2	Van Heekeren's plan voor een geneeskundige staatregeling, en instelling van Departementale Commissies voor Geneeskundig Bestuur, 1799-1801	206
9.3.3	Departementale regelgeving, 1801-1805	209
9.3.4	Landelijke geneeskundige regeling en departementale en lokale implementatie, 1804-1810	210
9.3.5	Invoering patentrecht, 1806	214
9.3.6	Samenvattende beschouwing van de bevoegdheden van chemisten	215
9.4	Beroepspraktijk en regelgeving	217
9.4.1	Vrijheid en economisch liberalisme versus behoudzucht in Amsterdam, 1797-1804: vier casussen	217
9.4.2	Onduidelijke toezicht, 1801-1805	221
9.4.3	De aanvullende geneeskundige verordening, instelling departementale commissies en invoering patentrecht, 1806-1810	222
9.5	Maatschappelijke aspecten	225
9.5.1	Opleiding en training	225
9.5.2	Professionele verbanden van chemisten	226
9.5.3	Uiterlijke kenmerken – beroepsidentiteit	228
9.6	Conclusies: een groeispurt	228
10	Neergang van het chemistenberoep, 1810-1820	229
10.1	Inleiding	229
10.2	Invoering Franse geneeskundige wetgeving, 1810-1812	229
10.2.1	Vorbereiding voor het examen	231
10.2.2	De examenzittingen van september-oktober 1812	232
10.2.3	Examenzittingen september-oktober 1813	235
10.2.4	Tussenbalans aan het eind van de franse periode	235
10.2.5	Evaluatie Franse wetgeving	239

10.3	De overgangssituatie na de Franse tijd, 1813	241
10.5	De laatste acties in Amsterdam tegen onbevoegde chemisten, 1815	245
10.6	Discussies over economische vrijheid 1814-1818 en de geneeskundige wet van 1818	246
10.7	Conclusies: het einde van een beroep	247
11	Voortleven van de titel chemist bij apothekers en drogisten in de 19^e eeuw	250
12	Nabeschouwing: het beroep van chemist – en zijn verhouding tot de apotheker – in Europees perspectief	258
12.1	Inleiding	258
12.2	Ontstaan van het beroep	258
12.2.1	Beroepsvorming	258
12.2.2	beroepstitel	259
12.3	Ontwikkeling van het beroep	260
12.3.1	(bedrijfs-)economische en marktkarakteristieken	260
12.3.2	Prosopografische kenmerken	261
12.4	De chemist in de regelgeving	262
12.5	Grenskonflikten en 'boundary work'	264
12.6	Het beroep van chemist – en zijn verhouding tot de apotheker – in Europees perspectief	266
12.6.1	Frankrijk	267
12.6.2	Duitsland	270
12.6.3	Groot-Brittannië	274
12.7	Vergelijking tussen de Nederlandse en de buitenlandse chemische medicijnbereiders	277
	Summary	279
	Samenvatting	288
	Afkortingen	297
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	299
	Archiefbronnen en belangrijkste geraadpleegde archieven	299
	Literatuurlijst (uitgegeven gedrukte bronnen)	303
	Literatuur gebruikt als primair bronmateriaal	303
	Secundaire literatuur	311
	Geraadpleegde websites	323

BIJLAGEN

Bijlage 1	Ingeschreven personen 'chymie', Universiteit van Leiden, 1651-1809	327
Bijlage 2	Biografieën chemisten	332
Bijlage 3	Verantwoording aantal chemisten en tabellarisch overzicht	546

Bijlage 4	Duitse chemisten en chemici die zich in Amsterdam vestigden	591
Bijlage 5	Chemistwinkels Amsterdam, 1665-1820 en eerste vermeldingen van salamander-sterkwaterstokerijen en chemistwinkels	593
	<i>Chemistwinkels Amsterdam</i>	593
	<i>Eerste vermeldingen salamander-sterkwaterstokerijen en chemistwinkels</i>	596
Bijlage 6	Overzicht wet- en regelgeving met betrekking tot chemisten, en 'grensconflicten' tussen apothekers, chemisten en andere medicijn verkopers	598
Bijlage 7	De salamander als uithangteken van chemisten in de literatuur	650
	Register van namen en zaken	654
	Curriculum Vitae	662

I INLEIDING

I.1 EEN NIEUW BEROEP

In de tweede helft van de 17^e eeuw ontstond in Nederland een nieuw beroep: dat van de chemist. Hij produceerde chemicaliën, en met name chemische geneesmiddelen, en verkocht deze aan apothekers, geneesheren, farmaceutische groothandelaren of rechtstreeks aan het publiek. Chemisten waren vooral gevestigd in Amsterdam en Rotterdam. Rond 1700 waren er nog slechts enkele zelfstandige 'chymisten' actief, tegen 1810 waren er in Amsterdam omstreeks 35, en kan men spreken van een gevestigd beroep. Zij hadden zich een vaste plaats verworven op de 'farmaceutische markt'¹ naast de apothekers en drogisten, met een eigen uithangteken: de salamander. Daarvan getuigt G.C. de Greuve in zijn *Volklees of onderwijzers handboek* (1807):

Op veel plaatsen, en vooral in groote steden, is hetgeen wij van een apotheker zeggen, veeltijds in drie vakken afgedeeld, en maakt daar als het ware, drie verschillende beroepen uit, als: a) De *chimisten*, of zoogenaamde *Salamanders*, die zich hoofdzakelijk toeleggen op de scheikunst, en de eerste toebereiding der verschillende zoo enkele als zamengestelde geneesmiddelen, het stoken en overhalen van gedistilleerde wateren en oliën, het bereiden of zuiveren der zouten, het bereiden van zalven en pleisters, enz., hetgeen zij alsdan aan de apothekers en chirurgijns tot hun gebruik in 't groot verkoopen, b) *Droogisten*, die zich hoofdzakelijk met het verkoopen van kruiden, wortels en planten bezig houden, en tenslotte c) De *apothekers* zelven (die alles moeten begrijpen en kunnen).²

Door de invoering van de Franse geneeskundige wetgeving in 1811/1812, waarbij het beroep van de zelfstandige ongediplomeerde chemist niet meer erkend werd, nam het aantal chemisten drastisch af (zoals in hoofdstuk 10 zal worden uitgewerkt). In Amsterdam waren er in 1820 nog maar zo'n twee over.

1 Ook de term 'medische markt' wordt gebruikt, bijvoorbeeld in W. de Blécourt, F.G. Huisman en H. van der Velden, 'De medische markt in Nederland, 1850-1950', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 361-382. Jenner en Wallis beschouwen het veel te generalistische concept van 'medical marketplace' als verouderd, en geven de voorkeur aan 'markets for medical goods and services' (M. Jenner en P. Wallis (ed.), *Medicine and the market in England and its colonies, c. 1450-c.1850* [Londen 2007] 1-17, aldaar 16). Als alternatief gebruikt Anna Simmons in een conferentie paper uit 2015 de term 'pharmaceutical marketplace', als een bruikbare manier om de verschillende aspecten van de 'markt' voor geneesmiddelen samen te brengen (A. Simmons, 'Wholesale pharmaceutical manufacturing in London, c. 1760 - c. 1840: sites, production and networks', in: L. Roberts en S. Werrett (ed.), *Compound histories: materials, governance and production, 1760-1840* [Leiden, Boston 2018] 289-310, aldaar 292).

2 G.C. de Greuve, *Volklees of onderwijzers handboek, uitgegeven door Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1807) 24.

1.2 HISTORIOGRAFIE VAN DE CHEMIST

Tot enige vorm van institutionalisering van het chemistenberoep in de vorm van geregeleerde opleidingen, een corporatieve organisatievorm en een diplomastructuur is het in Nederland nooit gekomen. Dit zal een van de redenen zijn dat de chemisten nooit goed onderzocht zijn, en er eigenlijk zeer weinig over bekend is. Omdat de chemisten in de 17^e-18^e eeuw 'vrije meesters' waren en niet georganiseerd in gildeverband, zijn er geen gildeboeken of vergaderingsverslagen waaruit een beeld over de beroepsgroep in die eeuwen gevormd kan worden. Een belangrijke bron voor historisch onderzoek ontbreekt daarmee.

Toch was de figuur van de chemicaliën leverende chemist niet onbekend bij Nederlandse historici. Ik beschrijf de Nederlandse historiografie hieronder, opgesplitst naar (1) farmacie-geschiedenis, (2) chemie-geschiedenis, (3) medische geschiedenis.

(1) FARMACIE-GESCHIEDENIS

De farmacie-geschiedenis werd lange tijd uitsluitend door apothekers beoefend. De geschiedschrijving werd, voor zover er aandacht voor de beroepsgeschiedenis was, geheel gedomineerd door onderzoek naar de ontwikkeling van het apothekersberoep zelf. Soms werden chemisten in de marge genoemd. Wittop Koning (1949; 1950; 1954),³ Bosman-Jelgersma (1979; 1983),⁴ Steendijk-Kuypers (1983),⁵ Bierman (1988),⁶ en anderen besteedden enige zinnen aan de Nederlandse chemist. Wittop Koning bijvoorbeeld meende dat het in eerste instantie de apotheker was die de 'nieuwe en omvangrijke taak' van de chemische geneesmiddelenbereiding oppakte. Hij schreef: 'al spoedig beschikte iedere apotheek over een eigen laboratorium, de plaats waar de chemische geneesmiddelen gemaakt werden'. De opkomst van de chemist verklaarde hij vanuit de redenering dat het voor de apotheker op gegeven moment steeds moeilijker en economisch onverantwoord werd om zijn chemicaliën zelf te bereiden. Zodoende zag hij de chemist als iemand die uit het apothekersberoep was voortgekomen (vergelijkbaar met de mineraalwaterfabrikant in de 19^e eeuw). Als men echter nauwkeuriger kijkt en niet apologetisch, dan blijkt dat er grote lokale verschillen waren, en dat de positie van de apotheker eigenlijk twee eeuwen lang ter discussie stond. Farmaciehistorici hebben vaak weinig oog gehad voor grensconflicten met *medicinae doctores* en aangrenzende beroepen. Afzonderlijke studies van het chemistenberoep zijn niet uitgevoerd, het blijft bij verspreide, losse mededelingen.

3 D.A. Wittop Koning, *Verschuivingen in het apothekersvak in de loop der eeuwen, openbare les* (Amsterdam 1949); zie ook zijn publicaties: idem, *N.V. Koninklijke pharmaceutische fabrieken v/h Brocades-Stheeman en Pharmacia 1800-1950* (Amsterdam 1950) 7, en idem, 'De geschiedenis van de groothandel in geneesmiddelen', *BKGPB* 9 (1954) 1-5, aldaar 1, 2.

4 H.A. Bosman-Jelgersma, *Vijf eeuwen Delfse apothekers* (Amsterdam 1979) 212; idem, *Poeders, pillen en patiënten: apothekers en hun zorg voor de gezondheid door de eeuwen heen* (Amsterdam 1983) 74.

5 J. Steendijk-Kuypers, *Apotheek 'De Groote Gaper' en andere artikelen uit de winkel van de 19de eeuwse gezondheidszorg te Hoorn* (Amsterdam 1983) 14.

6 A.I. Bierman, *Van artsensijmengkunde naar artsensijbereidkunde; ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de 19^e eeuw* (Amsterdam 1988) 150; A.I. Bierman en D.A. Wittop Koning, 'Herboristen, een farmaceutisch deelberoep in Nederland onder de Franse wetgeving (1811-1814)', *TGGNWT* 14 (1991) 1-13.

(2) CHEMIE-GESCHIEDENIS

De geschiedenis van de chemie werd lange tijd vooral door chemici beoefend, en wordt ook de laatste decennia nog steeds gedomineerd door aandacht voor de 'wetenschappelijke chemici'. Een belangrijke reden hiervoor is dat iedere onderzoeker van de sociale beroepsgeschiedenis van de chemie te maken krijgt met de onduidelijkheid, of het door elkaar heen lopen, van de betekenissen van de begrippen 'chemist' of 'chemicus'. De klassieke chemiegeschiedschrijving vatte de chemist meestal als een wetenschappelijke chemicus op, waarbij men over het hoofd zag dat er een grote groep praktische chemici was die ook 'chemist' heette. De in de praktijk werkende chemici/chemisten werden veronachtzaamd, of slechts in de marge aangestipt. Snelders (1993) noemt de 'chymist', maar verwijst daarbij naar een artikel van Homburg uit 1989 over de chemische bedrijfstakken in de 17^e eeuw.⁷ In dit artikel zette Homburg in een alinea kort de 'chymist' neer als een producent van 'chymicalia', die in zijn werkplaats een breed spectrum aan chemische preparaten bereidde. Meer uitvoerig onderzocht Ernst Homburg de chemist, als voorloper van de 19^e-eeuwse chemicus, in zijn proefschrift uit 1993. Zijn focus was echter vooral vanuit Duits perspectief.⁸ In de opvatting van Homburg kon de chemist opkomen omdat de intrede van chemische geneesmiddelen in de 17^e-18^e eeuw aanvankelijk grotendeels aan apothekers voorbij ging. In de officiële voorschriftenboeken, de farmacopees en dispensatoria, werd van de Galenische farmacie uitgegaan (dat wil zeggen geneeskunde gebaseerd op de leer van de vier lichaamssappen van Hippocrates, en gebruik makend van natuurlijke – hoofdzakelijk plantaardige – geneesmiddelen). De apothekers hadden zich aan de op die basis voorgeschreven bereidingswijzen te houden.⁹ Deze opvatting wordt gesteund door Van der Korst (1988)¹⁰ die meende dat de apothekers zich te lang afzijdig hadden gehouden van de chemiatische trend waardoor de chemicaliën-bereiders zich vrij konden ontwikkelen. Of deze opvatting juist is, valt nog te bezien, want er is voor Nederland nooit systematisch onderzoek gedaan naar de mate waarin chemische medicijnen in de Nederlandse stedelijke farmacopees opgenomen waren, op een wijze zoals Wolfgang Schneider en zijn leerlingen van de Technische Hochschule Braunschweig dat voor Duitsland hebben gedaan.¹¹ Ook aan apothekers die in de 17^e-18^e eeuw deze medicijnen zelf bereidden, is in Nederland slechts sporadisch aandacht besteed.¹²

7 H.A.M. Snelders, *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland, 1: Van alchemie tot chemie en chemische industrie rond 1900* (Delft 1993) 60. E. Homburg, 'De "Gouden Eeuw" van de Nederlandse chemische industrie', *Chemisch Magazine* (mei 1989) 311-314.

8 E. Homburg, *Van beroep 'Chemiker': de opkomst van de industriële chemicus en het polytechnische onderwijs in Duitsland (1790-1850)* (Delft 1993) 73.

9 Vgl. ook Homburg's artikel 'Het universitaire scheikunde-onderwijs vanaf de 17^e eeuw', *TGGNWT* 12 (1989), 226-234, aldaar 232, waarin hij stelt dat een deel van de artsen de 'niche' van de chemische bereiding van geneesmiddelen, die buiten de stedelijke keuren en farmacopee lagen, gingen bezetten.

10 J.K. van der Korst, *Om lijf en leden; gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960* (Utrecht, Antwerpen 1988) 113, 193.

11 Bijvoorbeeld W. Schneider, *Geschichte der pharmazeutischen Chemie* (Weinheim 1972); G. Schröder, *Die pharmazeutisch-chemischen Produkte deutscher Apotheken im Zeitalter der Chemiatrie* (Braunschweig 1957); E. Hickel, *Chemikalien im Arzneischatz deutscher Apotheken des 16. Jahrhunderts, unter besonderer Berücksichtigung der Metalle* (Braunschweig 1963); H. Wietschorek *Die pharmazeutisch-chemischen Produkte deutscher Apotheken im Zeitalter der Nachchemiatrie* (Braunschweig 1962).

12 Onder andere D.A. Wittop Koning, 'Bijdragen tot de pharmaceutische prijsgeschiedenis'. 'I. het schuldboek van apotheker Mylius te Kampen', en 'II. Het debiteurenboek van Anthoni d'Ailly, 1819-1820', *BKGPB* 17 (1958) 1-38.

In deel IV van de *Geschiedenis van de techniek in Nederland* (1993) plaatst Homburg de 'chymisten' in het kader van de hervormingsbeweging onder apothekers, die vanaf 1780 ontstond. Apothekers zagen de chemisten als concurrent omdat zij zonder een apothekersexamen te hebben afgelegd geneesmiddelen bereidden en op de markt brachten. 'In het verhogen van de opleidingseisen van de apothekers dachten de woordvoerders van de apothekers een hefboom te vinden om bij de overheid een strikte handhaving van hun monopoliepositie af te dwingen, zodat ongewenste concurrenten buiten de deur gehouden konden worden.'¹³ Hoewel deze hervormingsbeweging ongetwijfeld veel heeft betekend voor verbetering van het farmaceutisch-chemisch onderwijs in Nederland, en met name de Amsterdamse apothekers vanaf circa 1786 inderdaad aandrongen op een monopoliepositie voor de apothekers op het gebied van de medicijnbereiding, is niet nagegaan hoe de chemisten daarop gereageerd hebben. De concurrentie is niet symmetrisch onderzocht.

(3) MEDISCHE GESCHIEDENIS

De medische geschiedschrijving wordt vanouds sterk gedomineerd door medici, met veel aandacht voor de *medicinae doctores*. Lagere medische rangen als chirurgijns, vroedvrouwen, oculisten, magnetiseurs krijgen veel minder aandacht, en de chemisten nog veel minder. Huisman is met zijn boek *Stadsbelang en standsbesef, gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (1992) en zijn artikelen over rondtrekkende heelmeeesters en de medische markt een uitzondering. Huisman beschouwde de 'chymist' als grootschalige distillateur van elixers, tincturen en extracten.¹⁴ Dit betreft echter maar een deel van het productenscala van de chemist.

Geconcludeerd kan worden dat de chemisten in de historiografie tussen wal en schip zijn geraakt. Doordat het beroep op lange termijn in Nederland geen legitimatie had en geen georganiseerde beroepsgroep kreeg die zich om de geschiedenis ervan bekommerde, werd het beroep alleen genoemd in de marge van andere geschiedenissen van disciplines.

Hoewel het buitenlandse onderzoek naar de chemische praktijk in het algemeen veelzijdiger en uitgebreider is dan het Nederlandse, blijkt ook de zelfstandige chemicaliënproducent in de vroegmoderne periode in de meeste van de omringende landen stiefmoederlijk behandeld te zijn.

Homburg maakte duidelijk dat er in Duitsland circa 1770-1780 een taalkundig verschil ontstond tussen *Chemisten* en *Chemiker*, met mogelijk een – verder niet onderzochte – sociale distantie tussen wetenschappelijke en praktisch werkende chemici. In Frankrijk en Engeland is een dergelijk terminologisch verschil niet ontstaan. Dat kan onderzoek naar *chémistes*

¹³ E. Homburg, 'Industrie, chemie en milieu (1750-1815)', in: H.W. Lintsen e.a. (ed.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, IV (Zutphen 1993) 162.

¹⁴ F.G. Huisman, 'Gezondheid te koop; zelfmedicatie en medische advertenties in de Groninger en Ommelander Courant, 1743-1800', in: W. de Blécourt en G. van Veghel (ed.), *De Medische markt*, Focaal nr. 21 (1993) 90-130, aldaar 104; F.G. Huisman, 'Van bedreiging tot bondgenoot; de transformatie van de farmaceutische industrie in Nederland 1880-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999) 443-478, aldaar 445.

(Frans) en *chemists* (Engels) in die taalgebieden lastig maken, als vanuit het bronmateriaal niet duidelijk wordt in welke context de termen ‘chimiste’ of ‘chemist’ gebruikt worden. Perkins bijvoorbeeld onderscheidde in zijn ‘Chemistry courses, the Parisian chemical world and the chemical revolution, 1770-1790’ (2010) veel Parijse laboratoria en chemici, zonder daarbij de mogelijkheid na te gaan of daar producerende chemisten-laboratoria tussen zaten.¹⁵ De moeilijkheid dat zowel chemisten als wetenschappelijke chemici dezelfde beroepstitel hadden, wordt voor Groot-Brittannië geïllustreerd door Russell, Coley en Roberts in *Chemists by profession* (1977) als zij laten zien dat de meervoudige connotaties van de term *chemist* in Groot-Brittannië regelmatig tot verwarring hebben geleid bij de samenstellers van beroepsstatistieken.¹⁶

Ondanks deze taalkundige moeilijkheden kunnen in Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië de volgende groepen van kleinschalige chemicaliënbereiders en -verkopers worden geïdentificeerd.

In Duitsland waren er de ambachtelijk werkende ‘Laboranten’, vergelijkbaar met de Nederlandse chemisten. Over deze *Laboranten* is weinig bekend. In de bundel *Der Chemiker im Wandel der Zeiten* (ed. Schmauderer, 1973) stipt Krätz de ‘chymischen Laborant’, die ‘in einer städtischen Technologie nicht fehlen [darf]’ wel aan, maar zonder verdere uitwerking.¹⁷ In hoeverre *Laboranten* in de Duitse steden als detaillisten opereerden, en vanuit een winkel chemicaliën verkochten blijkt hier dus niet uit. Verder onderscheidt deze bundel niet systematisch de wetenschappelijke chemici, chemisten en *Laboranten* van elkaar. Friedrich en Müller-Jahncke besteedden in deel 2 van hun *Geschichte der Pharmazie* (2005) aandacht aan de ‘Materialist’ (drogist), die als groothandelaar de apotheker voorzag van grondstoffen en chemicaliën.¹⁸ Maar op de vraag wie op hun beurt de *Materialisten* voorzagen van de chemicaliën gaan de schrijvers niet in.

In Frankrijk waren er de ‘distillateurs en chimie’, ook wel ‘chimistes’ genoemd. Zij produceerden en handelden in een breed assortiment van producten. Een aantal van hen was ook gekwalificeerd om farmaceutische specialiteiten (*remèdes chimiques*) te bereiden. Over deze groep producenten heeft Scagliola een dissertatie geschreven, maar hij beperkte zich tot Parijs, en beschreef vooral de strijd tussen apothekers en distillateurs.¹⁹

Het meest vergelijkbaar met de Nederlandse ‘chymist’ is de ‘chemist and druggist’ in Groot-Brittannië, die vanaf de 18^e eeuw een belangrijke beroepsgroep was, en van 1852 tot 1954 een beschermde titel. Een *chemist* betekent daar in het dagelijks taalgebruik een soort apotheker:

15 J. Perkins, ‘Chemistry courses, the Parisian chemical world and the chemical revolution, 1770-1790’, *Ambix* 57 (march 2010) 22-47.

16 C.A. Russell, N.G. Coley en G.K. Roberts, *Chemists by profession; the origins and rise of The Royal Institute of Chemistry* (Milton Keynes 1977) 29-31.

17 O. Krätz, ‘Der Chemiker in den Gründerjahren’ in E. Schmauderer (ed.), *Der Chemiker im Wandel der Zeiten* (Weinheim 1973) 259-284, aldaar 261.

18 C. Friedrich, C. en W.-D. Müller-Jahncke, *Geschichte der Pharmazie*, II: *Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart* (Eschborn 2005) 232.

19 R. Scagliola, *Les apothicaires de Paris et les distillateurs* (Clermont 1943).

iemand die medicijnen bereidt en rechtstreeks aan het publiek verkoopt, en in de verbin-
ding *chemist and druggist* is het een soort drogist: iemand die een breed palet van farmaceu-
tische artikelen, chemicaliën, parfumerieën, thee, koffie, kruiden, oliën, kaarsen en verven
verkoopt en eventueel ook zelf bereidt. Holloway (1991) beschrijft de geschiedenis van de
chemists and druggists vanaf het midden van de 18^e eeuw.²⁰ Volgens hem begon de opkomst
van de *chemist and druggist* begin 18^e eeuw in Londen.²¹ De chemisten, als fabrikanten van
geneesmiddelen, gingen vermoedelijk met de drogisten, als verkopers van geneesmiddelen
en aanverwante artikelen, samenwerken (of omgekeerd) om hiermee een consumenten-
vraag te bedienen. Daarvóór (in de 17^e eeuw-begin 18^e eeuw) waren de chemisten en dro-
gisten volgens Holloway nog gescheiden. De vraag of er in de 17^e eeuw in Groot-Brittannië
al een identificeerbare beroepsgroep van winkelhoudende en/of voor de markt produce-
rende chemisten was heeft tot nu toe slechts beperkte en versnipperde aandacht gekregen
in merendeels gelegenheidsartikelen in tijdschriften.²² Ook voor Groot-Brittannië lijkt er fei-
telijk dus nog een lacune te zijn in een geschiedschrijving van de *chemist*.

1.3 DOEL EN RELEVANTIE VAN DIT PROEFSCHRIFT

Gegeven het ontbreken van voorwerk naar de chemistenbranche, heb ik mij als hoofddoelen
van dit proefschrift gesteld:

- (1) Het in kaart brengen van de beroepsgroep van de Nederlandse chemisten;
- (2) Het beschrijven van het proces van beroepsvorming en de verklarende factoren van
de opkomst, bloei en neergang van het chemistenberoep.

Bij het eerste hoofddoel (het in kaart brengen van de beroepsgroep) gaat het om zaken als:
Wat waren dit voor mensen?

Hoe groot was de beroepsgroep?

Wat was hun vooropleiding?

Was er sprake van enige vorm van organisatie of corporatieve belangenbehartiging?

Welke producten fabriceerden en verkochten zij en welke rol speelden zij in de distributie-
keten?

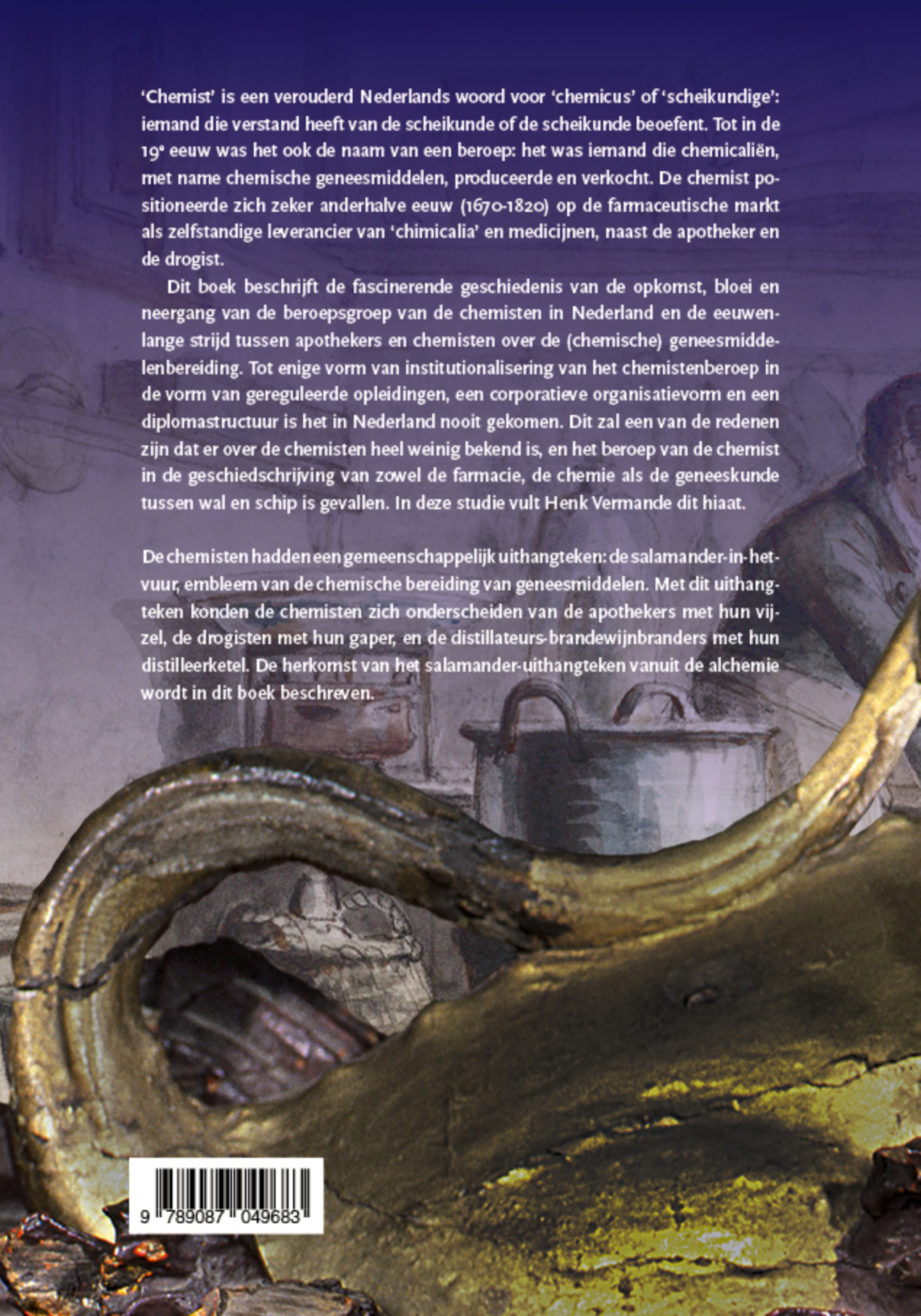
Hoe was hun maatschappelijke positie en hoe manifesteerden zij zich?

Bij het tweede hoofddoel (beschrijven en verklaren van de opkomst, bloei en neergang) ver-
schuift het perspectief naar het analyseren van de beroepsvorming, en komen vragen aan
bod als:

²⁰ S.W.F. Holloway, *Royal Pharmaceutical Society of Great Britain 1841-1991* (London 1991).

²¹ Holloway, *Royal Pharmaceutical Society*, 37-38.

²² Een aantal artikelen in *The Chemist & Druggist* en *Pharmaceutical Historian* vormen eigenlijk de belangrijkste bijdragen over de vroege geschiedenis van de *chemists and druggists*. H. Bayles, 'An Elizabethan chemist's advertisement', *Chemist & Druggist*, 7 January 1953, 62-63; 'The closing century', *Chemist & Druggist*, 1900; 56:142; 'The title of chemist and druggist', *Chemist and Druggist*, Special Issue, 10/7/1926, 90-100; T. D. Whittet, 'From apothecary to pharmacist: A study of changes of title, titles used in England and Wales', *Chemist & Druggist*, 8/8/1964, 130; 15/8/64, 153-154; 22/8/64, 175-176; J.G.L. Burnby, 'The origins of the chemist and druggist', *Pharmaceutical Historian* 31 (2001) 27-32.

The background of the page is a detailed illustration of an alchemist's workshop. In the foreground, a large, dark, curved horn or vessel dominates the lower half. Behind it, a large metal pot with two handles sits on a surface. The scene is dimly lit, with various tools and equipment visible in the background, creating a historical and scientific atmosphere.

'Chemist' is een verouderd Nederlands woord voor 'chemicus' of 'scheikundige': iemand die verstand heeft van de scheikunde of de scheikunde beoefent. Tot in de 19^e eeuw was het ook de naam van een beroep: het was iemand die chemicaliën, met name chemische geneesmiddelen, produceerde en verkocht. De chemist positioneerde zich zeker anderhalve eeuw (1670-1820) op de farmaceutische markt als zelfstandige leverancier van 'chimicalia' en medicijnen, naast de apotheker en de drogist.

Dit boek beschrijft de fascinerende geschiedenis van de opkomst, bloei en neergang van de beroepsgroep van de chemisten in Nederland en de eeuwenlange strijd tussen apothekers en chemisten over de (chemische) geneesmiddelenbereiding. Tot enige vorm van institutionalisering van het chemistenberoep in de vorm van gereguleerde opleidingen, een corporatieve organisatievorm en een diplomastructuur is het in Nederland nooit gekomen. Dit zal een van de redenen zijn dat er over de chemisten heel weinig bekend is, en het beroep van de chemist in de geschiedschrijving van zowel de farmacie, de chemie als de geneeskunde tussen wal en schip is gevallen. In deze studie vult Henk Vermande dit hiaat.

De chemisten hadden een gemeenschappelijk uithangteken: de salamander-in-het-vuur, embleem van de chemische bereiding van geneesmiddelen. Met dit uithangteken konden de chemisten zich onderscheiden van de apothekers met hun vijzel, de drogisten met hun gaper, en de distillateurs-brandewijnbranders met hun distilleerketel. De herkomst van het salamander-uithangteken vanuit de alchemie wordt in dit boek beschreven.

9 789087 049683